

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КИЇВСЬКИХ ЛИПОК ЗА КАРТОГРАФІЧНИМИ ТА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.

Дослідження присвячене історичній топографії одного з найвідоміших центральних районів Києва, Липок, що має цінну історичну долю. Запропонована розвідка базується як на вже опублікованих джерелах, так і на невідомих широкому загалу дослідників документальних і картографічних матеріалах з київських архівів.

Історія двох історичних київських місцевостей, Клову і Липок, тісно переплетена у часі і просторі. Обидва топоніми є назвами однієї й тієї ж місцевості. Енциклопедичний довідник «Київ» (1982 р.) дає такі їх визначення: «Клов – історичне урочище, відоме з часів Київської Русі, назва якого походить від однойменного ручаю, що, починаючись на Печерську, огинав Липки і впадав у Либідь» та «Липки – історична місцевість між сучасними вулицями Орджонікідзе, К.Лібкнехта, Р.Люксембург, Ф.Енгельса (Лютеранська) і Кірова (М.Грушевського)»¹. Назва «Липки» (що виникла від липового гаю, що вкривав більшу частину сучасного Липського плато) у XVIII–XIX ст. змінила більш давню – «Клов», відому з XI ст. Сьогодні Липки обмежені вулицями Мечнікова (колишня Собаца стежка), Академіка Богомольця, Виноградним провулком і Кловським узвозом.

А ось яке визначення Клову дав у 1808–1818 рр. директор 1-ї гімназії Я.Мишковський: «Під іменем Клова розуміється посеред Києва палац між двома ярами, які відокремлюють його з південно-східного боку від Печерська та з північно-західного від Старого Києва та Подолу. Увесь цей гірський прос-

тір... від Дніпра до річки Либеді був колись хутором Києво-Печерської Лаври»².

Стан розробки проблеми. Першими питанням історичної топографії Липок та Клова приділили увагу дослідники Києва кінця XVIII–XIX ст. М.Берлінський (у праці «Опис міста Києва», створений у кінці XVIII – на початку XIX ст. і перевиданий у 1991 р.), І.Фундуклей («Обозрение Киева в отношении к древностям», 1848 р.) та М.Закревський в «Описании Киева» 1868 р. Це були історичні розвідки, що стосувалися окремих (далеко не всіх) топографічних об'єктів цього історичного району. Вивченню картографічних джерел (двох рукописних планів Печерська), зокрема, ідентифікації на них топографічних об'єктів, відомих за писемними джерелами, приділив увагу у статті «К исторической топографии Печерска и Клова» (опублікованій в 1896 р. у часописі «Киевская старина») М.Петров. У 1904 р. У цьому ж журналі вийшла друком праця В.Іконникова «Киев в 1654–1855 гг.», у якій автор розглянув деякі питання топографії Липок другої половини XVIII – початку XIX ст. Приблизно таке ж коло питань висвітлене у розділі путівника по Києву К.Широцького, виданому у 1917 р. і перевиданому у наш час.

Проте, цілісної картини історичного розвитку цієї структурної ланки міської системи у дореволюційній вітчизняній історичній літературі створено не було.

З сучасних досліджень слід відзначити дослідження М.Рибакова «Про Клов, Липки та інші печерські старожитності» (1997 р.), у якій автор, спираючись на праці попередніх дослідників та власні пошуки, зробив спробу вивчити процес перетворення Липок з київського передмістя у один з «елітарних» міських районів. Проте, автору дослідження не вдалося охопити всі аспекти історичного розвитку цього району у просторі і часі та приділити належну увагу хоча б більшості топографічних об'єктів цієї місцевості.

Дослідження «З історії Кловського палацу» В.Ковалинського (2002 р.), засноване на ретельному вивченні документів київських архівів, хоч і присвячене історії однієї з локальних ді-

лянок сучасних Липок (Кловському палацу з садом), проте подає широку багатопланову історичну картину існування і розвитку цієї території міста.

Окремі питання, що стосувалися історичної забудови цього району, свого часу досліджували Л.Проценко (Карта-схема «Пам'ятки Києва, знищені у ХХ ст.», 1991 р.), В.Галайба («Фотоспомин. Київ, якого немає», 2000 р. та «Храми св. Миколая у Києві», 2002 р.) та Б.Єрофалов-Пилипчак («Архитектура імперського Києва», 2001 р.).

Значним внеском у дослідження питання історичної топографії Клову та Липок, зокрема вивчення історії його об'єктів забудови (більшість яких не збереглися до нашого часу) стали статті різних дослідників у виданні «Київ. Енциклопедический справочник» (1985 р.) та відповідному томі «Зводу пам'яток історії та культури України», присвяченому Києву (1999 р.).

Запропонована на розгляд читацького загалу студія є не лише спробою узагальнення вже опублікованих результатів досліджень істориків-києвознавців ХІХ–ХХ ст. Автором також були залучені оригінальні писемні і картографічні джерела, що стосуються історії Липок в цілому та його окремих топографічних об'єктів, досі не введені до наукового обігу і майже невідомі широкому колу дослідників. До другої категорії використаних при написанні цього дослідження джерел належать рукописні і друковані плани ХVІІІ – початку ХХ ст. Києва та Липок з архівосховищ м. Києва.

Вулиці. Планування Липок, що сформувалося у 1830-х рр., має регулярний характер: частина вулиць є паралельними до схилів Дніпра, решта – перпендикулярні. У 1834 р., згідно імператорського наказу, на місці колишнього липового гаю, розташованого навколо Кловського палацу, були прокладені нові прямі вулиці.

До перших належать вулиці *М.Грушевського*, *Лютеранська*, *П.Орлика та Інститутська*. Поперечними є *Ольгинська*, *Банківська*, *Шовковична*, *Садова*, *Липська*, *Академіка Богомольця*, *Виноградний та Кріпосний провулки*. Там же розташована площа *Верховної Ради* (колишня *Двірцева*)³.

Від Печерська Липки відокремлюються *Проваллям* – глибоким ярмом, в якому у 1850 р. від Микільської брами Печерської фортеці до Царського саду прокладена Козловська вулиця (сучасна Паркова)⁴.

Вулицю *Шовковичну* (інша назва – *Аптекарьська*, за аптекою, спочатку дерев'яною, а згодом – цегляною, зображеною на міських планах 1797 та 1830 р. на розі з вулицею Олександрівською⁵ у 1836 р. прокладено через шовковичний сад. В 1869 р. перейменована у *Левашівську* (на честь військового генерал-губернатора, графа В.Левашова), а у 1919 р. – у вулицю К.Лібкнехта⁶.

Одна з назв вулиці *Інститутської* (колишній *Іванівський шлях*), *Бегічевська* (у 1820–1842 рр.) походить від прізвища губернатора, генерал-майора М.Бегічева. З 1920 р. називалась ім. 25-го Жовтня, з 1944 р. – вулиця Жовтневої революції⁷.

Назва *Лютеранської* (вона ж – *Графська*) вулиці обумовлена розташуванням там німецької кірхи. У 1863 р. перейменована у Анненковську (за прізвищем генерал-губернатора М.Анненкова, за ініціативи якого вулицю було впорядковано), з 1919 р. – вулиця Ф.Енгельса⁸.

Вулиця *Кловська* прокладена у 1840-х рр. від Печерської площі до Кловського яру. Від останнього на початку ХХ ст. відгалузився Кловський провулок.

Вулиця *Ольгинська* (разом з Миколаївською, Мерінговською та Новою) за рішенням міської Думи прокладена після 1895 р. через колишню садибу Ф.Мерінга⁹.

Вулиця *Банківська* одержала назву за розташованою там Конторою Державного банку. Прокладена у 1874 р. через садибу генерала Ф.Трепова, подаровану йому імператором Олександром II, через що іноді називалася ще Царедарівською та Трепівською. У 1919 р. перейменована у *Комуністичну*, пізніше – *Орджонікідзе*.

Старовинну вулицю *Липську* у 1869 р. було перейменовано у *Катериненську* на честь Катерини II. З 1919 р. носила назву *Р.Люксембурґ*¹⁰.

Вулиця *П.Орлика*, на якій у 1835–1837 рр. розташовувалася

1-а чоловіча гімназія, деякий час називалась *Гімназичною*¹¹. У 1869 р. її (тоді вже Виноградну) перейменовано у Єлизаветинську (на честь імператриці Єлизавети), а в 1938 р. – у вулицю Чекістів¹².

Олександрівська вулиця (названа у 1826 р. на честь імператора Олександра I) утворилася з дороги, прокладеної у 1713 р. за генерал-губернаторства Д.Голіцина, що з'єднувала Поділ з Печерськом. У 1919 р. перейменована у вулицю Революції, у 1934 р. – С.Кірова¹³. Зараз – М.Грушевського.

Загалом, більшість вулиць Липок змінили назву у 1869 р.: Виноградна, Лепська, Шовковична – на Єлизаветинську, Катериненську та Левашівську. Тоді ж отримали назви Кріпосний і Садовий провулки¹⁴.

На плані Києва 1855 р. зображена нова вулиця – *Костянтинівська* (відсутня на плані 1837 р.) – сучасний Крутий спуск.

Круглоуніверситетська вулиця прокладена у 1836–1837 рр. для сполучення між університетом на вулиці Володимирській і приміщеннями, які університет з 1834 р. орендував на Липках.

Топографічні об'єкти. *Кловський яр*. Один з трьох ярів, що оточують Клов і Липки, по дну якого протікав Кловський ручай. Двома іншими ярами є Басейний та Хрещатицький (пролягали за трасами однойменних вулиць. – О.П.). Продовженням Кловського яру є вулиця Еспланадна (інші назви – Прозорівська та Виноградна), вздовж якої Кловський ручай (перетинаючи місцевість, де зараз розташований Центральний республіканський стадіон) ніс свої води до Либеді. На плані 1745 р. вздовж ручаю зазначені укрілення, споруджені під керівництвом фельдмаршала Мініха, які існували ще у 1830 р. та зображені на тогочасному міському плані¹⁵. Траса ручаю зазначена на міському плані 1837 р.¹⁶ У 1870-х рр. ділянки вздовж ручаю (по схилам якого проходила широка дорога) належали Військово-інженерному відомству, садиба якого перебувала Кловському спуску, 7. На місці укріплень XVIII–XIX ст. спочатку розташовувалися приватні сади: Дружиніна (на місці майбутнього Училища для незрячих, ріг Кловського спуску і вулиці Інститутської), Струса (з 1878 р.) та Новикова (на міс-

ці стадіону заводу «Арсенал»). У 1913 р. там, у Кріпосному провулку, вже перебували Київське благодійне товариство та Притулок для дітей загиблих воїнів (№ 1–3).

У 1861 р. непарна сторона Басейного яру ввійшла до Двірцевої поліційної частини м. Києва¹⁷, а у кінці ХІХ ст. вздовж засипаного русла Кловського ручаю був прокладений Кловський спуск.

Липовий гай. Вулиця Липська (з кінця ХVІІІ ст. – Кловська), зазначена на плані Києва 1787 р., виникла на місці липового гаю в урочищі Клов, від якого і походить назва «Липки». У 1834 р., за губернаторства В.Левашова, гай був вирубаний, а вивільнене місце розплановане і забудоване. На плані 1838 р. там вже зазначений район, де протягом ХІХ ст. були споруджені будинки військового і цивільного генерал-губернаторів з канцеляріями, резиденція командуючого Київського військового округу, кілька банків, Присутствені місця¹⁸.

На найдавнішому міському плані з зображенням Клова, 1695 р., там зазначені лише «слободи і городи волоські» та кілька доріг, що сполучали Старий Київ з Печерським монастирем.

На двох планах Печерська, 1713 та 1715 рр., територія між Либіддю і Дніпром, Хрещатиком і Печерською фортецею означена як маєтності Печерського і Пустино-Микільського монастирів – «Довга нива». На одному з планів у Кловському яру зазначена Варязька криниця з дерев'яним хрестом, зображена і на плані 1695 р. Очевидно, від цього розташоване там поселення одержало назву «Хрести»¹⁹.

Виноградні сади. «Старий» виноградник (на планах 1713–1715 рр. зазначений у північній частині «Довгої ниви») закладений у 1709–1711 рр. за губернаторства Д.Голіцина з метою вирощування винограду для потреб «казенних» шинків²⁰. У 1745 р., як свідчить тогочасний план Києва, «казенний» виноградник вже входив до складу царського саду. З 1719 по 1728 р. сад не плодоносив²¹ і у 1736 р. його віддали на відкуп²². З того часу і по 1781 рр. виноградник став прибутковим²³. Виноградний «государів» сад зазначений на міському плані 1753 р.²⁴.

У 1758 р. на Печерську, на землі Пустино-Микільського монастиря з дозволу Київської духовної консисторії влаштований «новий» казенний «государів» виноградник, сировина з якого повинна була використовуватися як для виготовлення вина, так і горілки. Одночасно на Подолі існував «старий» державний виноградник²⁵. Для закладання і догляду за садом з Сербії був запрошений «садові майстри», Петро і Степан Войновичі. У 1761 р. їм на допомогу з гарнізонних солдатів (що мали досвід садівництва) були призначені десять помічників²⁶. У 1764–1765 рр. виноградник огородили новим парканом з дощок і влаштували приміщення для сторожі. У 1767 р. у саду влаштовані оранжереї і теплиці²⁷. У 1843 р. через виноградник прокладена нова дорога²⁸ – майбутня вулиця академіка Богомольця.

На міському плані 1797 р. виноградний сад зазначений поряд з «казенним» Кловським будинком (палацом), на плані 1837 р. – на схилах Липського узгір'я, на місці Жовтневої (колишньої Олександрівської) лікарні, поряд шовковичного саду.

Кловський палац. Заміський дерев'яний «палац Клов» (архімандричі «покої») з дерев'яною церквою Покладання Риз Богородиці (що стояла на великому кам'яному льоху зі склепіннями) розташовувався на Кловському подвір'ї Печерського монастиря, де крім того перебували господарські приміщення лаврської друкарні: город, сад, стайні. Цей «палац» з садом і виноградником зображений на міському плані 1745 р.

У 1744 р. на Кловському подвір'ї для мешкання архімандрита і почесних гостей Лаври був закладений новий цегляний Кловський палац, споруджений архітекторами П.Нейоловим і С.Ковніром (що завершував будівництво) за проектом архітектора Й.-Г.Шеделя (за іншими джерелами – П.Неєлова): перший поверх – у 1753–1755 р., другий і внутрішні роботи – у 1756–1760 рр.

Розписи палацових інтер'єрів у 1757 р. здійснили українські художники. У 1758 р. палац постраждав від пожежі, проте вже «Опис Києва» 1760 р. зазначає на Кловському подвір'ї двоповерхові «кам'яні» архімандричі «покої» (палац) та «кам'яну» льодовню²⁹.

У 1754 р. майстер В.Скобеев розбив біля палацу сад з дерев'яними оранжереями (згоріли у 1819 р.), де, зокрема, на продаж вирощувалися цитрусові. Парк розташовувався двома смугами обабіч палацу³⁰.

У палацових приміщеннях з 1764 р. розташовувалися друкарня Києво-Печерської Лаври та, у 1769–1770 рр. – госпіталь для поранених під час російсько-турецької війни та хворих на чуму³¹. На той час, крім палацової будівлі, на Кловському подвір'ї розташовувалися три дерев'яні споруди, зокрема, двоповерховий будинок з церквою та кухня³².

У 1776 р. Кловський палац зайняла урядова комісія по забезпеченню армії, яка влаштувала там склади, зокрема у приміщенні скасованої церкви. У 1786 р., після секуляризації монастирських маєтностей, палац надійшов до казни.

У 1797 р. у палаці мешкав київський цивільний губернатор В.Милашевич³³. На плані 1797 р. зображений цегляний Кловський будинок (палац) з виноградником і «конюшеним двором»³⁴.

На початку XIX ст. у палаці жили Сперанський та графиня Потоцька³⁵.

У 1800 р. вільні земельні ділянки навколо Кловського палацу були роздані урядом різним особам з умовою їх забудови на протязі двох років: цивільному губернатору В.Милашевичу, відставному майору Вігелю, княгині Хованській, графу Безбородьку, К.Наришкіній та ін³⁶.

30 січня 1812 р. у Кловському палаці відбулося урочисте відкриття 1-ї Київської гімназії, утвореної у 1809 р. за ініціативи Чацького, фундатора Кременецького ліцею, з київського училища на Подолі. Одним з її викладачів був історик Києва М.Берлінський.

Гімназія підпорядковувалася спочатку Віленському, а з 1818 р. – Харківському університету. Її випускники – представники різних станів (у 1828 р. зі 119 учнів 42 були дворянами, 39 – з чиновників, 8 – з купців, 4 – з громадян, 18 – з міщан, 1 – з козаків і 1 – іноземець) одержували право «дійсних» студентів. Серед них – відомий економіст М.Бунге, історик

Києва М.Закревський, художник М.Ге³⁷. Гімназія розташовувалася у палаці до пожежі 1857 р. після чого переїхала на Бібиковський бульвар (зараз – Шевченка).

З переведенням до палацу гімназії, резиденцією губернатора став інший будинок. Після пожежі 1858 р. з подальшою надбудою у 1863 р. третього поверху у палаці перебувало Жіноче духовне (єпархіальне) училище для дочок священників³⁸.

Царський сад (Двірцевий парк) та Маріїнський сквер. Царський сад, закладений за Петра I, складався з фруктового саду і винограднику³⁹. У 1749 р. для нього закуплені фруктові дерева і будівельні матеріали⁴⁰. У 1753 р., одночасно зі спорудженням палацу, сад був упорядкований. У 1762 р. у ньому вирощували виноград і виробляли вино на продаж⁴¹. У 1770-х рр. мав алеї у «французькому» стилі зі статуями, павільйони, фонтани, гроти, оранжерею і ставок, оточений «Долиною троянд» (у ХХ ст. – «Шато-де-Флер»). Вздовж Дніпра розташовувалася галерея, де під час свят для відвідувачів грав оркестр зятя князя О.Безбородька, князя Лобанова. Київські губернатори влаштували там феєрверки та ілюмінацію.

Після пожежі 1819 р. сад був занедбаний, проте вже у 1830 р. у літньому театрі виступали польські і українські театральні трупи. У 1850-х рр. тут збирався весь місцевий «бомонд»⁴².

У 1873 р. частину площі перед палацом було відведено під Маріїнський парк (сквер), названий на честь дружини Олександра II, що перед тим відвідала Київ⁴³.

Шовковичний сад. Розташовувався між сучасними вулицями Садовою, Виноградною і Шовковичною⁴⁴. Остання була прокладена через сад у 1836 р.⁴⁵ На плані 1837 р. сад зазначений на схилах Липського узгір'я, на місці сучасної Жовтневої лікарні⁴⁶. Казенні сад і «шовковий завод» (що налічували понад 2 тис. дерев) були засновані до 1729 р. майстром-французом Фішером. З того року сад разом з приміщеннями для переробки шовку-сирцю (як неприбутковий) на протязі майже двох десятиліть віддавався в оренду: російському купцю М.Різвому (у 1744 р.), французькому фабриканту А.Гамбету (у 1749 р.), ад'ютанту Полтавського полку київського гарнізону В.Іванову

(у 1753 р.), чернігівському війту К.Каневському (у 1756 р.) та іншим особам. У 1766 р. уряд знову оголосив про здачу саду в оренду. Тоді ж була оцінена і його вартість, яка виявилася мізерною – 141 руб. Проте, у 1787 р. діяльність саду поновив майстер Лангауз⁴⁷.

*Імператорський (царський, Маріїнський) палац*⁴⁸. Споруджений у 1750–1755 рр. за проектом Б.Растреллі архітекторами І.Мічуріним та П.Нейоловим для імператриці Єлизавети. Фасад палацу розташовувався у 450 сажнях (900 м – О.П.) від перешийка-Провалля, що відокремлював Печерську фортецю від Липок. Його головний корпус був з дерева (згорів у 1819 р.)⁴⁹, на кам'яному фундаменті, з цегляними флігелями та гауптвахтою біля воріт. На планах 1797 та 1830 р. остання зображена спочатку як дерев'яна, а пізніше – цегляна. За палацом на 200 сажнів (400 м – О.П.) простягався «государів» сад⁵⁰.

У 1781 р. у палаці зупинявся Великий князь Павло Петрович з дружиною Марією Федорівною. Почесним гостям влаштували урочистий прийом генерал-губернатор, фельдмаршал П.Рум'янцев-Задунайський, колишній український гетьман К.Розумовський та князь Понятовський – племінник польського короля. У 1787 р., на шляху до Криму, з 29 січня по 22 квітня у палаці мешкала Катерина II⁵¹.

У 1789–1790 рр. в одному з флігелів влаштовувалися театральні вистави. У 1812 р. у палаці знаходився лазарет для полонених французів⁵². У 1830 р., як свідчить тогочасний міський план, палац був недіючим – від нього залишився лише нижній цегляний поверх⁵³.

З 1834 р. палацові приміщення орендував «Заклад штучних мінеральних вод», у 1868 р. переведений до Купецького саду.

Назву «Маріїнський» палац отримав з нагоди приїзду до Києва імператора Олександра II з імператрицею Марією. Відбудова палацу у стилі «Людовіка XVI» з «ренесансним» декоруванням парадних залів за проектом архітектора К.Маковського почалося у 1870 р.⁵⁴ У 1873 р. частину площі перед палацом було відведено під Удільну контору⁵⁵.

Культові споруди. У кінці XVIII ст. планувалося спорудити велику цегляну Володимирську церкву на площі біля «государева» палацу, тому ця частина Липок деякий час називалася Володимирською, як це зазначено на рукописному плані 1803 р.⁵⁶ Усі церкви Липок, споруджені у XIX ст., не збереглися: Олександра Невського при Сулимівському шпиталі, 1866 р. (вул. Лютеранська, 14–16); цариці Олександри при Інституті шляхетних дівчат та св. Миколая при будинку генерал-губернатора, обидві 1830-х рр. (вул. Інститутська, 5 та 18–20); парафіяльна церква Олександра Невського (архітектор В.Ніколаєв), споруджена в 1888–1889 рр. на благодійні кошти барона Г.Гінзбурга, М. і Ф.Терещенків, Ф.Трепова, М.Дегтярьова, Ф.Мерінга біля входу до Олександрівського (Двірцевого) парку, проти Липської вулиці. До неї з церкви Спаса-на-Берестові перенесені хрест і риза П.Могили, його чаша 1642 р. та «Євангеліє» 1631 р.⁵⁷; св. Павла при училищі для сліпих, 1870 р. (вул. Інститутська, 29); Жінок-мироносиць при жіночому духовному училищі, 1863 р. (вул. П.Орлика, 8); св. Михайла з дзвіницею – склеп почесного громадянина Києва М.Дегтярьова, кінець XIX ст. (вул. Шовковична, 39/1)⁵⁸; «Залізна каплиця» у Царському саду, споруджена у 1866–1871 рр. на честь врятування життя Олександра II⁵⁹.

Дерев'яна Лютеранська кірха св. Катерини у 1812 р. заснована на Липках на Німецькій горі колоністами – переселенцями з Подолу⁶⁰. До нашого часу збереглася цегляна будівля кірхи, споруджена у 1857 р. за проектом архітектора Г.Штрама.

У XIX ст. граф Я.Льїнський почав спорудження польського костелу, будівництво якого, проте, не було завершено⁶¹.

Забудова Липок. У XVIII ст. на Липках були розташовувалися замські слободи та липовий гай. Проте вже на початку XIX ст. Липки перетворилися у аристократично-адміністративний міський район⁶², роль якого посилилася після пожежі 1811 р. та спричиненого нею занепаду Подолу. У 1812 р. на південні схили Липського плато з Подолу перебралися німецькі колоністи. Поділ Липок на квартали зображений на планах 1799 р.⁶³ та 1803 р.⁶⁴.

У XIX ст. Липки за територіально-адміністративним поділом разом з Печерським форштадтом (як зазначено на плані 1830 р.) ввійшли до другої частини Києва. На плані 1830 р. зображені будівля Губернських присутственных місць, споруджених для губернського правління і суду у палацовому сквері. У 1792 р. вони склалися з двох дерев'яних корпусів, у 1805–1809 рр. замінені цегляними. Розібрані у 1850-х рр. під час Кримської війни.

З дерев'яних будівель на плані 1830 р. зазначені міська лікарня (майбутня Олександрівська) та двірцевий театр. З цегляних споруд – дві недобудовані будівлі⁶⁵: будинки Головнокомандуючого 1 Армією князя Ф.Остен-Сакена і військового генерал-губернатора. Біля гімназії на плані зображений виноградник.

У 1833–1834 рр., за наказом Миколи I, Київ поділено на шість поліцейських частин⁶⁶, при чому Липки ввійшли до 3-ї, Двірцевої (після Печерська і «Нового строєнія»). На міському плані 1837 р. зображений поділ розчищеної від липового гаю території Липок на квартали та вулиці Олександрівська, Інститутська, Гімназична, Лютеранська, Шовковична, Липська, Еспланадна. Зі споруд, що відсутні на попередніх планах, на плані 1837 р. з'явилися Заклад штучних мінеральних вод (майбутній «Шато-де-Флер»), цегляна оранжерея у двірцевому саду, палацовий «плац-парад» (місце майбутнього Маріїнського скверу), «з'їжджий двір» (пожежна частина), будинок Губернського відомства⁶⁷. Ці ж об'єкти забудови зображені і на плані 1842 р.⁶⁸

Резиденція Київського (з 1832 р. також Подільського та Волинського) військового генерал-губернатора до 1811 р. перебувала у Кловському палаці. У 1836 р. вона розташовувалася на розі вулиць Бегічевської (Інститутської) і Аптекарської (Шовковичної), у садибі з дерев'яним, на цегляному фундаменті на льохах, будинком на десять кімнат (зараз – будинок № 22/7), придбаній казною у полковника А.Іванова. Його фронтон прикрашали чотири колони з соснового дерева, пофарбовані олійною фарбою. У дворі знаходилися дерев'яний

флігель (з кухнею та «людською»), повітка для екіпажів та криниця-зруб. Через ворота садиби, виготовлені з дощок з металевим окуттям, можна було потрапити на вулицю Бегічевську⁶⁹. У генерал-губернаторському палаці в різний час мешкали Головнокомандуючий 1-ю Армією, князь Ф.Остен-Сакен (у 1830-х рр.), графи В.Левашов (1832–1835 рр.) та О.Гур'єв (1835–1837 рр.), генерал-лейтенант Д.Бібіков (1837–1852 рр.), князь І.Васильчиков (1852–1862 рр.), генерал-ад'ютант М.Анненков (1862–1865 рр.)⁷⁰, генерал О.Ігнат'єв (1889–1897 рр.).

У 1863 р. генерал від інфантерії М.Анненков влаштував у відбудованому генерал-губернаторському палаці на кошти Міністерства внутрішніх справ домову церкву на честь святого Миколая. Цей храм свого часу відвідали імператори Микола I та Олександр II та інші високоповажні гості губернаторської резиденції. Крім цього, домовою церквою була відкрита для відвідування мешканців Липок. Зокрема, у ній відспівували померлих М.Анненкова (1865 р.) та графиню М.Ігнат'єву (1897 р.).

Після ліквідації у 1914 р. імператорським наказом посади київського генерал-губернатора до палацу останнього переїхав київський цивільний губернатор, резиденція якого на розі вулиць Інститутської і Липської (№ 8/18–20) зазначена на плані 1902 р.

За часів Центральної Ради у 1918 р. тут розташовувалося Міністерство внутрішніх справ, а при гетьманаті – резиденція П.Скоропадського⁷¹.

У 1920 р. генерал-губернаторський палац зруйнував потужний вибух складу боєприпасів, влаштованого у будівлі польськими військами. Рештки палацу були розібрані у 1925 р. при «розчищенні» території Липок під споруди для радянських чиновників⁷².

На розі вулиць Інститутської і Садової на початку ХХ ст. розташовувалася Канцелярія київського губернатора.

З 1850-х рр. Липки перетворюються у адміністративний, фінансовий, військовий, освітній та культурний центр Києва:

там розташовувалися царський палац, резиденції військового і цивільного губернаторів, Удільна контора, Контора державного банку, Земельний банк, Біржа з комітетом, Управління Київського військового округу⁷³.

На плані 1855 р. у Двірцевій частині (зазначеній № 11) зображені ті ж об'єкти забудови, що й на плані 1837 р., а також Комерційний банк та сади: Двірцевий, Жандармський та Шовковичний⁷⁴. Манеж Жандармського полку з казармою, садом і стайнями зображений також на планах 1830 та 1837 рр. Він розташовувався на схилах Липського плато – на місці майбутньої садиби і саду Ф.Мерінга на Банківській вулиці.

На плані 1871–1875 рр. у Двірцевій (II-й міській частині) зазначені вулиці Олександрівська, Банківська, Левашівська, Катериненська, Єлисаветинська, Анненківська, Садова, Еспланадна, Кловський спуск, заклад штучних мінеральних вод, Інститут шляхетних дівчат, будинки військового і цивільного губернаторів, Жіноче училище Духовного відомства, Контора державного банку, Відділення Міжнародного Комерційного банк, Біржа, Окружний штаб⁷⁵.

На плані 1897 р. зазначене загальне планування Липок та алей Царського саду⁷⁶.

На плані 1902 р. у Двірцевій дільниці м. Києва зазначені 236 садиб на 75 десятинах землі та церква Олександра Невського, будинки Удільної контори, Головнокомандуючого КВО, військового і цивільного губернаторів; Біржа, Міжнародний та Кредитний банки, Державна банківська контора (усі – на Інститутській вулиці), Олександрівська лікарня (зараз – Жовтнева)⁷⁷.

Після 1917 р. Київ був поділений на десять поліційних районів, кількість яких у 1918 р., за часів Гетьманату П.Скоропадського, збільшилася до сімнадцяти⁷⁸.

Місця розташування деяких з об'єктів забудови Липок, відсутні на планах кінця XIX – початку XX ст., відомі за їх адресами, вказаним у «Адресній книзі м. Києва на 1913 г.»⁷⁹. Так, у будинках № 9–11 по Банківській вулиці на той час перебувало Військове відомство, № 17 та 26 по вулиці Лютеранській –

Консульства Германії та Італії. На вулиці П.Орлика розташовувалися 1-е духовне (колишнє Жіноче єпархіальне) та міське училища (№ 5 та 8).

Громадські споруди. Вулиця М.Грушевського. Будинок Київської удільної контори у Маріїнському парку (зараз – № 7, Міністерство охорони здоров'я), споруджений у 1874–1876 рр. за проектом архітектора В.Сичугова. Там розташовувався місцевий орган Міністерства двору Російських імператорів, що віддало майном царської родини. У 1885 р. у квартирі управляючого Контори жила письменниця Марко Вовочок⁸⁰.

Пожежне депо та поліцейний відділок Двірцевої частини Києва (перше споруджене у 1887 р. за проектом архітектора В.Ніколаєва) розташовувалися на місці готелю «Київ».

Будинок Головнокомандуючого Київським військовим округом (№ 32) з садибою, до якої належали сад і ставок, що розташовувалися на місці будинків № 34–34-а та стадіону заводу «Арсенал». Споруджений у 1889 р. для М.Драгомирова – командуючого, генерал-ад'ютанта, який з 1897 р. мешкав там вже як Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор. У 1904–1908 рр. новий командуючий, генерал В.Сухомлинов, влаштував у яру ставок з острівцем і павільйонами⁸¹.

Лютеранська вулиця. Сулимівський пансіон (названий за прізвищем власниці будинку спорудженого у 1833–1835 рр. і переданого нею у 1859 р. місту⁸²) з благодійними їдальнею, пекарнею, бібліотекою та церквою та Жіноча рукодільна школа і Будинок бідних привілейованих станів на початку ХХ ст. розташовувалися у будинках № 14–16.

Інститутська вулиця. На вулиці розташовувалося Київське міське кредитне товариство, засноване у 1893 р. (№ 6, не зберегся), будинок Київської біржі, споруджений архітектором П.Шлейфером у стилі «пізнього ренесансу» (№ 1, на розі з Хрещатиком, 1882–1873 рр.⁸³). Остання до 1885 р. перебувала у будинку № 7 (спорудженому у 1873 р. архітектором О.Шіле, зараз – Клуб Кабінету Міністрів), де пізніше розмістився Київський земський банк. З Київською біржею пов'язана діяльність Л.Бродського, родини Терещенків, М.Дегтярьова, еконо-

міста М.Бунге і видавця І.Завадовського (з ініціативи двох останніх біржа була заснована)⁸⁴.

На цій вулиці у 1913 р., згідно тогочасної «Адресної книги», знаходилися Санкт-Петербурзький міжнародний Комерційний банк (№ 3), Інститут шляхетних дівчат Імператора Миколи I (№ 5), консульства Бельгії, Іспанії та Португалії (№ 16 та 34), Перша Київська Контора Державного банку (№ 9-а). Остання була заснована у 1839 р. на вулиці Олександрівській, у будинку фон Юнка⁸⁵. На її місці на вулиці Інститутській (№ 9) до 1839 р. розташовувався двоповерховий дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті Київського дворянського зібрання, де у 1822–1823 рр. таємно збиралися декабристи⁸⁶. У 1840 р. для Дворянського зібрання споруджене нове приміщення, № 9-а.

Шовковична вулиця. На місці шовковичного і виноградного садів з другої половини ХІХ ст. розташовувалася Олександрівська лікарня (сучасна Жовтнева).

Паркова дорога. Лікарня Товариства лікувальних закладів для хронічно-хворих дітей імені його засновниці, С.Лихарьової (№ 3/5). Споруджена у 1904 р. коштом Л.Бродського підрядчиком Л.Гінзбургом⁸⁷.

Учбові заклади. На розі Шовковичної і Інститутської вулиць, у будинку графа Я.Ільїнського, у ХІХ ст. перебував один з трьох липських гімназичних пансіонів – для нащадків польських родин. Інші два призначалися для дітей російських дворян, чиновників та поміщиків. У пансіоні П.Гедуена навчався композитор М.Лисенко⁸⁸.

У 1843 р. на Липках відкрився пансіон для дівчат Л.де Мельян. Серед його випускниць – дружини історика М.Костомарова та художника М.Врубеля, піаністка А.Крагельська і співачка Н.Забіла⁸⁹.

На Лютеранській вулиці поряд кірхи розташовувалося Жіноче училище (гімназія) Євангелічного лютеранського товариства⁹⁰, Реальне училище св. Катерини (засновані у 1894–1902 рр. на місці дерев'яної школи першої половини ХІХ ст. та училища 1864 р.⁹¹) та Сільськогосподарчі курси (№ 18–20 та 11).

У «ампірному» будинку по вулиці Шовковичній, 22 перебував перший у місті анатомічний театр і пансіон для учнів вищої гімназії.

Інститут шляхетних дівчат був заснований у 1834 р. у резиденції генерал-майора Д.Бегічева на майбутній Інститутській вулиці (на той час Бегічевській). Цю велику садибу, розташовану на високому пагорбі з крутими схилами над Хрещатою долиною, полковник Д.Бегічев придбав у 1811 р. у нащадків відставного полковника Д.Ширая, що володів цією ділянкою з 1805 р. У садибі попередній власник спорудив великий двоповерховий дерев'яний корпус (де деякий час перебував театр), одноповерховий житловий будинок, стайню та господарчі споруди. Не маючи коштів на відбудову напівзруйнованих старих будівель у своїй садибі, М.Бегічев у 1834 р. подарував її щойно заснованому київському університету⁹². Після спорудження у 1839–1842 рр. за проектом архітектора В.Беретті в садибі нового чотириповерхового цегляного корпусу (у якому спочатку розміщувалися колекції Кременецького ліцею, приналежні Київському університету) туди було переведено Інститут шляхетних дівчат, який до того тимчасово розташовувався в одноповерховому будинку І.Кордта на розі сучасних вулиць Липської та Інститутської⁹³, в якому деякий час мешкав герой війни 1812 р. генерал Ф.Остен-Сакен, в 1837 р. похований на цвинтарі Києво-Печерської Лаври⁹⁴.

У 1913 р. на Липках перебували Художньо-реміснича учбова майстерня друкарської справи, Школа малювання, живописного мистецтва та Жіноча гімназія Є.Євсєєвої (вул. М.Грушевського, 35, 37-а та 93), Перше жіноче училище Духовного відомства (вул. П.Орлика, 5), П'яте міське двокласне училище ім. М.Бунге⁹⁵. Останнє перебувало на перехресті вул. Липської і П.Орлика, у будівлі, спорудженій у 1904 р. за проектом архітектора П.Шлейфера на кошти учнів і прихильників М.Бунге (зараз – Штаб ЦО України)⁹⁶.

Приватна забудова. У 1810-х рр. Липки були слабо залюднені і уряд дозволяв, зокрема, оселятися там євреям. У 1850-х

рр. там мешкали і караїми, найвідомішим з яких був власник Київської тютюнової фабрики С.Коген⁹⁷.

Киянин Тарновський у спогадах (перша половина XIX ст.) підкреслював сірий та жовто-зелений колір будинків Липок, значну кількість садів та україномовність мешканців. Місцева знать (що входила до Дворянського зібрання) перебувала під польськими впливами. У XIX – на початку XX ст. на Липках мали садиби князі Кудашеви, Милорадовичі, Васильчикови, Безбородьки графи Тишкевич⁹⁸, Браницькі та Енгельгардти, Раєвські, Давидови, Висоцькі, Лопухіни та їх нащадки⁹⁹. У 1835–1836 рр. там мешкав граф М.Бутурлін – автор музики відомого романсу «Не искушай меня без нужды» на слова Є.Баратинського, написаного і виданого у Києві. У 1847 р. у будинку польських поміщиків Ганських бував О. де Бальзак. Того ж року Ф.Ліст під час концерту в актовому залі Київського університету познайомився зі своєю майбутньою дружиною, княгинею К.Сайн-Вітгенштейн, яка мешкала на Липках.

Замість дворянських садіб першої половини XIX ст., збудованих у стилі «класицизму», з кінця XIX ст. Липки забудовуються особняками та «прибутковими будинками»¹⁰⁰. Практично уся тогочасна віліла забудова зараз зарахована до Охоронної зони історичного міського району.

Вулиця М.Грушевського. «Будинок декабристів» (№ 14). Є кілька припущень про його приналежність і час спорудження.

1) На початку XIX ст. належав Монтовичам – членам «Товариства об'єднаних слов'ян»¹⁰¹.

2) Споруджений у 1819 р. за проектом архітектора А.Меленського.

3) Належав генералу М.Раєвському і у ньому в 1821 р. перебував О.Пушкін.

4) Належав графу А.Самойлову, з 1814 р. – його нащадкам. М.Раєвський же у 1819–1821 рр. жив у Царському палаці чи у будинках М.Гудим-Левковича або О.Іванова.

5) Це – дерев'яна, обкладена цеглою «казенна» аптека Приказу громадської опіки, побудована поруч старої дерев'яної аптеки, знесеної у 1835 р.¹⁰²

Біля «Присутственных місць» (на Двірцевій площі) на початку XIX ст. розташовувався будинок Оболенського, в якому зупинявся імператор Олександр I¹⁰³.

Багато розкішних особняків були споруджені на вул. Олександрівській (сучасній М.Грушевського): Мандельштама, В.Браницького, Ф.Терещенка (№ 23–27). Особняк на розі з вулицею Шовковичною (зараз – Комітет Верховної Ради України) споруджений архітектором В.Ніколаєвим у 1880-х рр. для директора Київського промислового банку В.Рубінштейна. Потім перейшов до банкіра М.Гальперіна¹⁰⁴. Особняки № 20 та 22 (зараз – відомча їдальня) споруджені у 1897 та 1910-х рр. для купця першої гільдії М.Зайцева¹⁰⁵ та поручника у відставці В.Миклашевського. Останній потім перейшов до лікаря Я.Полякова¹⁰⁶.

Інститутська вулиця. Там розташовувалися два будинки (№ 16–18) будівельного підрядчика Л.Гінзбурга. Один з них (споруджений у 1911–1912 рр. на місці готелю «Москва»), 12-поверховий, на початку XX ст. був найвищим у Києві¹⁰⁷.

Один з п'яти будинків родини цукрозаводчика Л.Бродського (№ 32–38, 44–46), у стилі «ренесанс», з картиною галереєю, розташовувався проти будинку генерал-губернатора. Особняк М.Бродської (на розі з Виноградним провулком) споруджений у 1910 р.¹⁰⁸

У будинку Гальперіна (№ 11-а) у 1888–1889 рр. жив архітектор В.Ніколаєв і розташовувалася 12-кімнатна квартира Гальперіних¹⁰⁹.

У будинку № 27/6, спорудженому у 1912 р., жив історик В.Лучицький; будинок же на розі з Кріпосним провулком належав його дружині¹¹⁰.

Будинок № 13/4 (на розі з вулицею Садовою), споруджений у 1909 р., належав архітектору П.Шлейферу¹¹¹.

У 1941 р. була знищена забудова правої сторони до вул. Ольгинської: Київська біржа (№ 1), будинок Гінзбурга (№ 16–18) та інші¹¹².

Лютеранська вулиця. У садибі № 27–31 (1-й пансіонат Київської гімназії) у 1820–1848 рр. жив історик, викладач гімна-

зії М.Берлинський; у будинку № 3 розташовувалася «Варшавська кав'ярня», яку відвідував М.Старицький. Будинок № 23, колишній особняк С.Аршавського (архітектор Є.Брадтман, 1907 р.) за маскароном на фасаді одержав назву «Дім невіщої вдови»¹¹³.

Академіка Богомольця вулиця. У садибі Л.Дашилевського у 1830-х рр. мешкав М.Гоголь. Житлова забудова у стилі «раціонального модернізму» вулиці академіка богомольця, Виноградної і Еспланадної здійснена архітектором П.Альошиним на ділянці, що належала його батьку¹¹⁴.

Садова вулиця. У 1870-х рр. у будинку композитора О.Виноградського бували композитори П.Чайковський та М.Рубінштейн¹¹⁵.

Липська вулиця. Відомий лікар Х.Бунге (1777–1857 рр.), син Г.-Ф. Бунге, у 1818 р. перебрався з Подолу на вул. Липську, де одним з перших заснував приватний фруктовий сад. Садиба його онука, М.Бунге (№ 9–15), економіста, професора і ректора Київського університету (у 1850–1880 рр.)¹¹⁶ розташовувалася приблизно на місці ТЮГу.

Особняки (№2–4) зараз використовуються як резиденція для офіційних осіб, що відвідують Україну. Їх споруджено у 1883 та 1873 р. архітекторами В.Катериничем та В.Ніколаєвим для генерал-майора у відставці Ф.Івенсена і для його вдови. З 1883 р. – власність директора Контори чотирьох цукрових заводів М.Закса¹¹⁷, з 1899 р. – Головне правління Київського земельного банку М.Філіпова¹¹⁸.

Особняк дійсного статського радника М.Леопардова (№ 10), споруджений у 1875 р., межував з садибою генерал-губернатора. У 1900 р. – у власності Е.Торклера, німецького торговця¹¹⁹.

Особняк графині Н.Уварової (№ 16) споруджений у 1912 р. архітектором П.Голландським в формах модернізованої класики для дочки Ф.Терещенка¹²⁰. Садиби Л.Бродського (№ 7–9).

Липський провулок. Забудова 1910-х рр. у стилі модернізованої «неоготики»¹²¹.

Кріпосний провулок. У будинку князів Урусових (№ 2–6, не зберігся) у 1860-х рр. мешкав полонений ватажок повсталих кавказьких горців, імам Шаміль.

Банківська вулиця. Будинок Л. де Вітте (№ 5–7) та садиба С.Бродської (№ 1–3, на розі з вулицею Інститутською), дружини Л.Бродського, її власність з 1870 р.¹²²

Садиба № 2 (зараз – будинок Спілка письменників України) на початку XIX ст. належала графу Безбородьку. Пізніше там розміщався Жандармський корпус. З 1860-х рр. садиба належала Ф.Трепову¹²³. На початку 1870-х рр. її придбав професор Ф.Мерінг, який заснував там публічний сад з алеями, оранжереями, виноградником та ставком¹²⁴. У 1879 р. у своїй садибі на Банківській вулиці, що була верхньою межею Мерінговського саду і розміри якої перевищували 10 га, Ф.Мерінг спорудив одноповерховий цегляний будинок. Після смерті у 1887 р. Ф.Мерінга його спадкоємці продали велику родинну садибу новоствореному Київському домобудівному товариству. На її території були прокладені нові вулиці: Миколаївська (сучасна Архітектора Городецького), Мерінговська (Заньковецької), нова (Станіславського), Ольгинська та Миколаївська площа (Івана Франка)¹²⁵.

На місці саду Ф.Мерінга за проектом архітектора П.Шлейфера у 1898 р. споруджений театр Соловцова (зараз – Український драматичний театр ім. І.Франка).

З 1898 р. новий власник садиби Ф.Мерінга, купець I-ї гільдії С.Ліберман добудував ліве крило і другий поверх споруди. Йому також належав особняк на розі вул. Інститутської і Ольгинської (№ 8, зараз – постійна комісія Верховної Ради України)¹²⁶. У 1889–1896 рр. цей особняк орендував О.Ігнєтьєв – Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор¹²⁷.

Будинок (№ 10) споруджений у 1902–1903 рр. київським архітектором В.Городецьким у еkleктичному стилі¹²⁸. У особняку на місці будинку № 8, у 1890-х рр. жив художник М.Нестеров¹²⁹.

Сучасна будівля Адміністрації Президента України на Банківській вулиці у 1936–1939 рр. була перебудована з трьох бу-

дівель, у яких до 1917 р. розташовувався Штаб київського військового округу¹³⁰.

Вулиця П.Орлика. «Будинок з каріатидами» (№ 3) споруджений на початку ХХ ст. архітектором П.Голландським¹³¹.

Ольгинська вулиця. Житловий прибутковий будинок (№ 1/17), споруджений у 1909 р. у стилі «раціонального конструктивного модерну»¹³².

Шовковична вулиця. У будинку графа Я.Ільїнського на початку ХІХ ст. розташовувався один з трьох тогочасних учбових пансіонів.

Особняки С.Могилевцева (№ 17, споруджений у 1880-х рр. у стилі «ренесанс»), Терещенка (№ 14, архітектор Р.Мельцер), поміщика Ковалевського (№ 15/1, на перетині з вул. П.Орлика, 1911–1913 рр., архітектор П.Альошин) у формах романської архітектури¹³³.

1. Киев. Энциклопедический справочник. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1985. – С. 297, 357–358.

2. Ковалинський В. З історії Кловського палацу //Київські мініатюри. – К.: Літопис, 2002. – Книга І. – С. 46.

3. Ерофалов-Пилипчак Б. Архитектура имперского Киева. – К., 2001. – С. 128–158; План Царської площі (друга половина ХІХ ст.)// Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1542 (Коллекція карт і креслень). – Оп. 1. – Од. зб. 105.

4. Рибаків М. Про Клов, Липки та інші печерські старожитності. //Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Київ, 1997. – С. 128; Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г. Изд. Правления Общества скорой Медицинской Помощи в г. Киеве. – К., 1913. – С.171.

5. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 239. – Оп. 1. – Од. зб. 1-а. – Арк. 5.

6. Рибаків М. Вказ. пр. – С. 124.

7. Там само. – С. 122.

8. Там само. – С. 120.

9. Там само. – С. 122.

-
10. Там само. – С. 126.
 11. План новопроведеної вулиці навколо 1 чоловічої гімназії// ДАКО. – Ф. 1542. – Оп. 1. – Од. зб. 95.
 12. Рibaков М. Вказ. пр. – С. 127.
 13. Там само. – С. 127.
 14. Там само. – С. 116.
 15. Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное И.Фундуклеем. Репринтне відтворення видання 1848 р. – К.: Літопис, 1996. – С. 10.
 16. План г. Киева от эспланады нового укрепления Дворцовой, Старокиевской, Лыбедской, Подольской, Плосской частей с показаним Старокиевской части проэкта на заселение мест, где производится постройка Университета сообразно линии в прошлом 1836 г. Сост. Шлигельский. – К., 1931// Наукова бібліотека України ім. В.І.Вернадського (далі – НБУВ). – Відділ картографії. – Інв. № 16 382.
 17. Петров Н. К исторической топографии Печерска и Клова // Киевская старина (далі – КС). – 1896. – № 4. – С. 17; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – К.: Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «УРЕ». – 1999. – Кн., II, ч. II (А–Л). – С. 187.
 18. Киев. Энциклопедический справочник... – С. 358
 19. Рibaков М. Вказ. пр. – С. 201–203.
 20. Иконников В. Киев в 1654–1855 гг. //КС. – 1904. – № 9. – С. 231.
 21. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІАУК). – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 355, 369, 597. – Арк. 1, 10.
 22. Там само. – Од. зб. 546. – Арк. 1–85.
 23. Там само. – Од. зб. 629, 635.
 24. План Києва 1753 р.// ДАК. – Ф. 239. – Оп. 1. – Од. зб. 1-а. – Арк. 1.
 25. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1.– Од. зб. 3202; Там само. – Од. зб. 2269. – Арк. 1–7; Там само. – Од. зб. 5732. – Арк. 1–191; Там само. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 3071; Берлинський М. Опис міста Києва. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 149, 194 (прим. 365).
 26. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1.– Од. зб. 4310. – Арк. 1–12; Иконников В. Вказ. пр. – С. 240–241; Андриевский А. Исторические матери-

-
- алы из архива Киевского губернского правления. – К., 1882. – Вып. 1. – С. 183.
27. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 5100. – Арк. 1–17.
28. Там само. – Ф. 442. – Оп. 76. – Од. зб. 50, 154.
29. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1882. – Вып. 2. – С. 120.
30. Ковалинський В. Вказ. пр. – С. 25.
31. Киев. Энциклопед. справочник... – С. 297; Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 470.
32. Ковалинський В. Вказ. пр. – С. 34.
33. Там само. – С. 37.
34. План Киева 1797 р. // ДАК. – Ф. 239. – Оп. 1. – Од. зб. 1-а. – Арк. 4.
35. Шероцкий К. Киев. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 р. – К.: Кобза, 1994. – С. 254.
36. Ковалинський В. Вказ. пр. – С. 40.
37. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 2156. – Арк. 1; Там само. – Од. зб. 5946. – Арк. 4; Там само. – Од. зб. 6550. – Арк. 2; Иконников В. Вказ. пр. – № 9. – С. 235; Там само. – № 10. – С. 10, 11, 48; Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное И.Фундуклем... – С. 10; Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 470.
38. Берлинський М. Вказ. пр. – С. 162, 198 (прим. 440).
39. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 123–130.
40. Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 1162. – Арк. 1–52.
41. Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 3895. – Арк. 1–7.
42. Шероцкий К. Вказ. пр. – С. 234–235; План Двірцевого саду (1853 р.). // ДАКО. – Ф. 1542. – Оп. 1. – Од. зб. 512.
43. Шероцкий К. Вказ. пр. – С. 254; Киев. Энциклопедический справочник... – С. 376–377; План частины Двірцевого саду, що належить Імператорському палацу (1872 р.)// ДАКО. – Ф. 1542. – Оп. 1. – Од. зб. 109.
44. Шероцкий К. Вказ. пр. – С. 252; Берлинський М. Вказ. пр. – С. 163.
45. Галайба В. Фотоспомин. Київ, якого немає. – К.: Головархітектура, 2000. – С. 380.

-
46. План г. Киева от эспланады нового укрепления Дворцовой... – Инв. № 16 382.
47. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1882. – Вып. 1. – С. 182.
48. Царські накази і листування про спорудження палацу і заснування саду (1759 р.)// ДАК. – Ф. 15. Колекція документів про київський Царський палац і сад (1748–1839 рр.).– Оп. 1. – Од. зб. 15; План Імператорського палацу і саду. – Там само. – Од. зб. 45; Фотокопії планів київського царського саду (1745–1748 рр.). – Там само. – Од. зб. 46; Накази канцелярії будівель Київського Імператорського палацу і саду (1748–1754 рр.). – Там само. – Оп. 2. – Од. зб. 1.
49. Киев. Энциклопед. справочник... – С. 376–377.
50. Берлинський М. Вказ. пр. – С. 237.
51. Иконников В. Вказ. пр. – № 9. – С. 260, 263.
52. Киев. Энциклопед. справочник... – С. 376–377.
53. ДАК. – Ф. 239. – Оп. 1. – Од. зб. 1-а. – Арк. 5.
54. Шероцкий К. Вказ. пр. – С. 254; Киев. Энциклопед. справочник... – С. 376–377.
55. Рibaков М. Вказ. пр. – С. 131.
56. План Владимирской I части г. Киева, назначаемой для построения вновь с конфирмованного плана (1803 р.)// НБУВ, відділ картографії. – Инв. № 22 271; Берлинський М. Вказ. пр. – С. 236.
57. Шероцкий К. Вказ. пр. – С. 254; Рibaков М.О. Вказ. пр. – С. 129.
58. Проценко Л. Пам'ятки Києва, знищені у ХХ ст. (карта-схема). – К., 1991.
59. Шероцкий К. Вказ. пр. – С. 235.
60. Там само. – С. 341.
61. Там само. – С. 342.
62. Звід пам'яток історії та культури України. Київ...– С. 523.
63. План Києва 1799 р.// НБУВ, відділ картографії. – Инв. № 18 929.
64. Меленский А. План Владимирской I части г. Киева...– Инв. № 22 241.
65. План Києва 1830 р. Фотокопія // ДАК. – Ф. 239. – Оп. 1. – Од. зб. 1-а. – Арк. 5; Клов з зазначенням місць під будівництво будинку

головнокомандуючого, військового губернатора і київської гімназії (1830 р.) // ДАКО. – Ф. 1542. – Оп. 1. – Од. зб. 269.

66. Рибаків М. Вказ. пр. – С. 228.

67. План г. Києва от эспланады нового укрепления Дворцовой... – Инв. № 16 382.

68. План Києва 1842 р. // Там само. – Инв. № 18 929.

69. Справа з відомостями про описи будинків, крамниць м. Києва (1843 р.). // ДАК. – Ф. 17. Київська міська дума. – Оп. 5. – Од. зб. 323. – Арк. 16–19.

70. Рибаків М. Вказ. пр. – С. 221; Проект спорудження губернаторського будинку на Інститутській вулиці (XIX ст.). – ДАКО. – Ф. 1542. – Оп. 1. – Од. зб. 113.

71. Галайба В. Храми св. Миколая в Києві. – К.: Бібліотека українця, 2002. – С. 47–48.

72. Там само. – С. 48; Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 183, 419.

73. Рибаків М. Вказ. пр. – С. 120

74. План Києва 1855 р. – НБУВ, відділ картографії. – Инв. № 5471-к.

75. План Києва 1871–1875 рр. – Там само. – Инв. № 16 389.

76. Київ з передмістями. Складений по з'йкам 1897 р. – К.: Вид-во Картографічного відділу головної геодезичної управи, 1918 р. – Там само. – Инв. № 39 570.

77. План Києва 1902 г. – Там само. – Инв. № 16 396.

78. Рибаків М. Вказ. пр. – С. 228.

79. Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г... – 350 с.

80. Рибаків М. Вказ. пр. – С. 129; Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 340.

81. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 333.

82. Рибаків М. Вказ. пр. – С. 120.

83. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 419.

84. Там само. – С. 419; Киев. Энциклопедический справочник... – С. 65.

85. Иконников В. Указ. соч. – № 10. – С. 35.

86. Киев. Энциклопедический справочник... – С. 55.

-
87. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 518.
 88. Рибаків М. Вказ. пр. – С. 120.
 89. Киев. Энциклопедический справочник... – С. 358.
 90. Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г... – С. 126.
 91. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 529.
 92. Ковалинський В. Вказ. пр. – С. 130.
 93. Шероцкий К. Указ. соч. – С. 340.
 94. Шероцкий К. Указ. соч. – С. 342–343.
 95. Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г... – С. 125, 137, 144, 147, 150, 153, 155, 238, 278, 301–319, 347–349.
 96. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 509.
 97. Шероцкий К. Указ. соч. – С. 340.
 98. Там же. – С. 339.
 99. Иконников В. Указ. соч. – № 10. – С. 35.
 100. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 419.
 101. Шероцкий К. Указ. соч. – С. 254.
 102. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 345.
 103. Шероцкий К. Указ. соч. – С. 255; Иконников В. Указ. соч. – № 10. – С. 25; Берлинський М. Вказ. пр. – С. 165.
 104. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 346.
 105. Там само. – С. 346.
 106. Там само. – С. 347.
 107. Там само. – С. 419.
 108. Там само. – С. 428; Шероцкий К. Указ. соч. – С. 343;
 109. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 421.
 110. Там само. – С. 421.
 111. Там само. – С. 423.
 112. Там само. – С. 419.
 113. Там само. – С. 529.
 114. Там само. – С. 357.
 115. Киев. Энциклопедический справочник... – С. 358
 116. Иконников В. Указ. соч. – № 10. – С. 12–29; Киев. Энциклопедический справочник... – С. 169, 370.
 117. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 510.
 118. Там само. – С. 511.

-
119. Там само. – С. 512.
120. Там само. – С. 512.
121. Там само. – С. 366.
122. Там само. – С. 428.
123. Киев. Энциклопедический справочник... – С. 453.
124. Рибаків М. Вказ. пр. – С. 124; План садиби Ф.Мерінга. – ДАКО. – Ф. 1542. – Оп. 1. – Од. зб. 84.
125. Ковалинський В. Вказ. пр. – С. 163.
126. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 427.
127. Там само. – С. 181–186.
128. Киев. Энциклопедический справочник... – С. 152.
129. Там же. – С. 169.
130. Ковалинський В. Вказ. пр. – С. 161.
131. Там же. – С. 169.
132. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 703.
133. Киев. Энциклопедический справочник... – С. 357.

Olena Popelnytska

**KYIV LYPKY AND KLOV DURING X
VIII – XX CENTURIES (BY CARTOGRAPHICAL
AND WRITTEN SOURCES)**

The investigation is dedicated to historical topography of one of the well-known central part of Kyiv – Lypky, which has complicated historical fate. Present article is based on sources, which has been published already. The author also involved documentary and cartographical materials of Kyiv archives that are unknown to large scientific community.

